

BODA ZSOLT

A méltányos kereskedelem elvei*

Írásomban a méltányos kereskedelem (fair trade) fogalmának értelmezéseit járom körül. Olyan fogalomról van szó, amely viszonylagos népszerűsége és politikai támogatottságra tett szert a hetvenes években, jelentősége azonban a nemzetközi kereskedelem liberalizálásának fényében egészen az utóbbi időkig csökkenni látszott. A kilencvenes éveket ugyanis a gazdaság globalizálódása és a szabadkereskedelmi dogma előretörése jellemezte úgyszólván az egész világon. Nemcsak a volt szocialista országok, de számos fejlődő ország is megnyitotta piacait a nemzetközi kereskedelem és a külföldi tőkebefektetések előtt. A szimbolikus jelentőségűnek mondható dátum talán 1994 lehetne: a GATT Urugayi Fordulójának lezárása és a Világkereskedelmi Szervezet (WTO – World Trade Organization) megalakítása.

A gazdaság gyors globalizálódásának szociális és környezeti hatásai hamar éles tudományos és politikai vitákat provokáltak; manapság pedig a globalizációellenes tüntetések szinte magától értetődő módon kísérik a nemzetközi gazdasági „csúcsokat”, tárgyalásokat, konferenciákat. Mármost a szabadkereskedelem a gazdasági globalizáció fontos alkotóeleme, így a globalizációkritikusok bírálatainak is egyik fő célpontjává vált; a méltányos kereskedelem koncepciója pedig újból felbukkant a politikai és a tudományos diskurzusban. A továbbiakban e koncepció vázlatos történelmi és analitikus rekonstrukciójára teszek kísérletet. Álláspontom szerint – a szabadkereskedelmi elvet leszámítva – három olyan átfogó megközelítés azonosítható, amely azt igyekszik meghatározni, hogy mikor nevezhetjük a nemzetközi kereskedelmet méltányosnak. Az első a szegényebb országok azon morális jogait hangsúlyozza, amelyek a fejlődéshez és – a kereskedelmi rendszer szintjén – az ezt elősegítendő egyoldalú kereskedelmi kedvezményekhez kapcsolódnak; ezt az elvet John Rawls különbségelvének fényé-

* A tanulmány eredetileg angolul jelent meg: „Conflicting Principles of Fair Trade” (Business Ethics Papers Budapest University of Economic Sciences, 2001). A szerző köszönetet mond Zsolnai Lászlónak és Fekete Lászlónak a tanulmány első változatához fűzött értékes észrevételeikért.

ben fogom értelmezni, úgy, hogy ezúttal az államok nemzetközi közössége az a közösség, amellyel összefüggésben az igazságosság kérdése felmerül. A második megközelítés az emberek és a természeti környezet kizsákmányolásának tilalmát emeli ki, és a legegyszerűbben talán a „mindenki kapja meg azt, ami neki jár” ősrégi etikai elve nyomán értelmezhető. Végül a harmadik megközelítés a fenntartható fejlődés eszméjén és a nemzedékek közötti igazságosság elvén alapul, amely azt mondja ki, hogy a jövő nemzedékeinek is joguk van ahhoz, hogy szükségleteiket legalább olyan szinten elégíthessék ki, mint a ma élők. Látható, hogy e három megközelítés a méltányosság különböző értelmezéseire épít; nagy kérdés, hogy mennyiben mondanak ellent egymásnak, vagy hogy mennyiben egészítik ki egymást, illetve mi a viszonyuk a szabadkereskedelmi elvhez. Álláspontom szerint az első kettő elméletileg még csak-csak összeegyeztethető lenne a kereskedelem liberalizálásának elvével (hacsak nem tekintjük valamelyiket – többnyire a szabadkereskedelmit – afféle „adunak”, amely üti az összes többit), hiszen a mai kereskedelmi rendszerben is úgy-ahogy együtt élnek, de a harmadik merőben eltérő logikát érvényesít – vagy inkább érvényesítene.

Az itt következő elemzés gazdaságetikai jellegű, hiszen gazdasági jelenséget vizsgál, az alkalmazott megközelítés pedig normatív-analitikus. A gazdasági vagy üzleti etika ugyan hagyományosan főleg a vállalatokra és azok tevékenységére koncentrál, szélesebb értelemben azonban nemcsak arra. Az etikának mint diszciplínának nincsen kiüntetett cselekvési mezeje, és ugyanez érvényes a gazdasági etikára is: a gazdasági tevékenységek minden fajtája elemezhető etikai szempontból. A problémákat csoportosíthatjuk a gazdasági tevékenységek szerveződési szintjei szerint (Zsolnai, 1995), és így beszélhetünk individuális, szervezeti, makroszintű és nemzetközi gazdasági etikáról.

A következőkben a kereskedelmi rendszer etikai elemzésére teszek kísérletet, azonban csupán egyetlen szempont, a méltányosság elve szerint, amely értelmezésben a kereskedelemhez kapcsolódó hasznok elosztásának igazságosságára (azaz a kereskedelmi rendszer disztributív igazságosságára) vonatkozik. A nemzetközi igazságosság kérdéseit érintjük tehát. Tegyük még hozzá, hogy természetesen nem merítjük ki a kereskedelem etikájának kérdéskörét, amely olyan problémákat is magában foglal, mint amilyen a kereskedelemhez kapcsolódó korrupció, vagy a kereskedelmi intézkedések politikai, társadalmi célok, értékek előmozdítására való felhasználhatósága (lásd erről Thompson, 1992).

Ha azonban a méltányos kereskedelem a nemzetközi igazságosságra vonatkozik, várható, hogy a fejlődés etikájának irodalmában is találkozunk e kérdéskörrel. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a fejlődés-etika jelentős képviselői nemigen foglalkoznak a méltányos kereske-

delemmel,¹ hanem érdeklődésüket elsősorban a fejlődés meghatározásának kérdései kötik le, úgymint az, hogy mi tekinthető igazi fejlődésnek, az hogyan mérhető stb. (vö. Crocker, 1991). Mindez azért meglepő, mert a hatvanas–hetvenes évek fejlődéstudományi elméletei – amelyeket Prebisch, Singer, Emmanuel és Wallerstein neve fémjeléz – többnyire részletesen és igen kritikusan foglalkoztak a nemzetközi gazdasági rendszerrel és kereskedelemmel. A nemzetközi gazdasági folyamatok kritikai elemzésével mostanság elsősorban a globalizációkritika irodalmában találkozunk, amely – e szempontból legalábbis – a „régii” fejlődéstudományi elméletek örökösének tekinthető (lásd pl. Korten, 1996). Bár a globalizációkritikusok nem feltétlenül használják az etika nyelvét, megfigyeléseik hasznosak a jelen tanulmány számára, hiszen rálátást nyújtanak a nemzetközi gazdasági jelenségekre, a multinacionális vállalatok tevékenységének és a kereskedelem „sötét oldalára”.

A szabadkereskedelem mint méltányos kereskedelem

Jóllehet a méltányos kereskedelem fogalma nem nevezhető meghatározó jelentőségűnek az uralkodó szabadkereskedelmi diskurzusban, azért időnként fel-felbukkan a GATT vagy a WTO dokumentumaiban, éspedig – értelemszerűen – mint a liberalizált, az állami beavatkozásoktól mentes árucseré szinonímája. A WTO megalapításáról szóló, 1994-es Marrakeshi Deklaráció 3. cikkében például a felek kifejezik az „emberek hasznát és jólétét szolgáló méltányosabb és nyitottabb, a protekcionizmus minden fajtájának ellenálló” kereskedelmi rendszer létrejöttére irányuló óhajukat.

Más szóval „a méltányos kereskedelem ebben a kontextusban a mindenféle korlátozásoktól mentes, viszonylag szabad, a nemzetek közötti diszkriminációtól mentes, olyan kereskedelmet jelenti, amelyet kizárólag a piaci megfontolások vezérelnek” (Holzman, 1973: 275). Vagyis a méltányos kereskedelem nem lenne más, mint szabályozott szabadkereskedelem. „A második világháború óta a fejlett országok megkísérelték megteremteni egy méltányos kereskedelmi rendszer feltételeit és intézményeit. Ezek az erőfeszítések nagyrészt a két háború közötti, kaotikus kereskedelmi viszonyok válaszlépéseiként születtek, amelyeket a magas vámok, a nemtarifális piacvédő eszközök kiterjedt használata, stratégiai leértékelések, preferenciális övezetek kialakítása, diszkriminatív praktikák és mindezek következményeképpen a kereskedelem volumenének radikális lecsökkenése jellemeztek” (uo.).

E megközelítés szerint tehát a kereskedelem akkor méltányos, ha megfelel a liberalizált kereskedelmi rendszer szabályainak; a méltányosság így inkább magatartásbeli és kevésbé az elosztás igazságosságát

¹ Goulet (1995) néhány megjegyzést tesz összefoglaló művében a kereskedelemről, míg a segélyezés kérdését részletesen tárgyalja. Amartya Sen, aki szintén sokszor foglalkozott a fejlődés etikájával, nem ír a kereskedelemről, bár a nemzetközi disztributív igazságosságról igen (Sen, 1981).

szabályozó norma. Más jogi dokumentumokban, például a nemzetközi beruházási egyezményekben (márpedig a kereskedelmi és a beruházási egyezmények mind jobban összefüggenek egymással) szintén hasonlóképpen, tehát magatartásbeli normaként közelítik meg e fogalmat: „Ha például egy állam félrevezető módon vagy rosszhiszeműen cselekszik, esetleg szándékosan és önkényesen diszkriminál a külföldi beruházókkal szemben, vagy egy beruházót olyan módon foszt meg az általa már élvezett jogoktól, hogy az az állam igazságtalan gazdagodásához vezet, akkor egyértelműen állítható, hogy a méltányosság és igazságosság standardjai (fair and equitable standard) sérültek” (UNCTAD, 1999: 12).

Ha azonban magatartási normaként határozzuk meg a méltányosságot, hogyan állíthatnánk, hogy ez a kereskedelem hasznainak elosztását, vagyis a disztributív igazságosságot szabályozza? Amióta Nozick (1974) újrafogalmazta a liberális filozófia krédóját, és az igazságos elosztást azonosította az igazságos szerzéssel, nem okoz meglepetést, ha egy magatartási normát elosztási normaként határozzuk meg. Ezért mondhatjuk, hogy a méltányosság még a szabadkereskedelmi dogma kontextusában is a kereskedelemmel kapcsolatos hasznok elosztásáról szól: az elosztás eszerint akkor tekinthető igazságosnak, ha a szabad, az állami beavatkozásoktól mentes piacon, a liberalizált kereskedelmi rendszer szabályai szerint alakult ki. Melyek ezek a szabályok? Normatív-analitikus szempontból, úgy vélem, a diszkrimináció tilalma tekinthető a szabadkereskedelmi dogma sarokkövének, amihez persze hozzá kell tenni a kereskedelem fokozatos liberalizálásának imperatívuszát. A diszkrimináció tilalmát fejezi ki a GATT két alapelve, az „azonos elbánás” és a „legnagyobb kedvezmény” elve. Az első a hazai és a külföldi termékek közötti, míg a második a különböző külföldi termékek közötti diszkriminációt tiltja, vagyis a két elv együtt a formális egyenlőséget deklarálja: az egyes kereskedők termékeit azonos elbánásban kell részesíteni. (Persze a méltányosság az exportálókkal szemben is megfogalmaz elvárásokat: a „fair verseny” szellemében nem alkalmazhatnak dömpingárakat vagy nem vehetnek igénybe exporttámogatást.)

Mármost ami a szabadkereskedelmi ideál normatív alátámasztását illeti, Fekete (1997) rámutat arra, hogy a közgazdászok kétféle érvrendszert szoktak használni a piac legitímálására: deontológikus és utilitaristát. A klasszikus közgazdaságtan képviselői, mint például Adam Smith és David Ricardo, következetesen használták mindkettőt: számukra a szabad piac egyszerre volt a lehető legnagyobb jólét elérésének és az egyén tökéledésének az eszköze. Míg a modern közgazdaságtan utilitarista alapokra épült, a liberális gazdaságtan képviselői, mint például Friedrich von Hayek vagy Milton Friedman, a klasszikus közgazdákhoz hasonlóan ugyancsak hajlanak a deontológikus érvek használatára is. Hayek (1967: 229) például nemcsak azt állítja, hogy az állami beavatkozás megzavarja a piac működését, de azt is (1976: 128), hogy a gazdálkodás szabadsága minden egyéb szabadságjognak is a feltétele; a vállalkozás szabadsága nem választható el az egyéni szabadságtól. A szabadkereskedelem igazolását, a

szabad piacéhoz hasonlóan, kétféle érvrendszer mentén szokták elvégezni. Ami az utilitaristát illeti: amióta David Ricardo kimutatta, hogy az árucserre mindkét fél hasznosságát növeli, a közgazdászok között közhelynek számít az a belátás, hogy a nemzetközi kereskedelem növeli a jólétet, hiszen a komparatív előnyökre alapuló árucserre globális szinten javítja a gazdaság hatékonyságát. Am a kereskedelem a gazdaságin kívül egyéb hasznokkal is járhat. Vogel (1997) amellettt érvel, hogy – a kevésbé fejlett országok között – a környezetvédelmi és fogyasztóvédelmi standardok gyorsabban fejlődtek az exportorientált gazdaságokban, azaz a kereskedelem olyan magasabb szintű elvárásokat közvetített, amelyek mintegy „húzták” maguk után a különböző előírásokat. De utalhatunk Schumpeter azon klasszikus tézisére is, miszerint a közös érdekeken alapuló kereskedelem előmozdítja a nemzetközi kooperációt, ami pedig csökkenti a háborúk veszélyét.

Ami a deontológikus etikai érveket illeti, megállapítható, hogy a nemzetközi piac „hiper-liberális, azaz a liberális politikai filozófia alapértékei, úgymint a szerződés szabadsága, a tulajdonhoz való jog, a jövedelemelosztás piaci módja és a korlátozott állami beavatkozás alapozzák meg a nemzetközi kereskedelmi rezsimet” (O’Byrne, 1996: 3). Vagyis a szabadkereskedelmi rendszer szabályai az emberek azon jogát védik, hogy önkéntes cseremegállapodásokat köthessenek egymással. Friedman (1981: 9) például úgy vélekedik, hogy amennyiben a csere önkéntességen alapul, annyiban csak akkor jöhet létre, ha mindkét félnek kedvező, azaz a kereskedelem lényegileg harmonikus természetű. Következésképpen az állami beavatkozás és a protekcionizmus minden formája a szabadság korlátozása és a jogegyenlőség önkényes sárbatiprása, és mint ilyen, elítélendő.

Nem kell mondani, hogy a szabadkereskedelem mellett felhozott utilitarista és deontológikus érvek egyaránt joggal kritizálhatóak. A liberális közgazdák gyakran meglepedkeznek arról, hogy a szabadkereskedelem hasznai már Ricardo szerint is csak akkor oszlanak el egyenletesen, ha bizonyos feltételek teljesülnek: például ha az egymással kereskedő országok nagyjából azonos fejlettségi szinten állnak. A fejlődélmélet képviselői – például Singer – amellettt érveltek, hogy a fejlett és a fejlődő országok közötti kereskedelem az előzőek érdekeit szolgálja, míg az utóbbiakra nézve különféle negatív következményekkel jár: függőséget, kiegyensúlyozatlan fejlődést, strukturális gazdasági problémákat és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését okozza, valamint egyenlőtlen cserén alapul (lásd erről Szentes, 1986 és Corden, 1974). Mint a következő fejezetben látni fogjuk, a méltányos kereskedelem egyik értelmezése éppen az efféle hátrányok elensúlyozását kívánja meg.

Ami a deontológikus érveket illeti, kétségtelen, hogy a jogegyenlőség és a kereskedelmi rendszer szabályozottsága védendő értékek; a diszkrimináció tilalma fontos elvnek tekinthető. Ugyanakkor a formális egyenlőség fontos szubsztanciális különbségeket rejthet az egyes országok, vállalatok vagy termékek között, és a szabadkereskedelmi rendszer ezeket nem képes érzékelni. A GATT szabályai például a „termék mint termék” teszt alapján teszik lehetővé valamely áru ki-

tiltását a piacról, azaz akkor van erre lehetőség, ha a termék, mint olyan, a tulajdonságai révén nem felel meg bizonyos (egészségügyi, környezetvédelmi stb.) elvárásoknak. Ekkor azonban az adott terméket az eredetére való tekintet nélkül ki kell tiltani a piacról. A „termék mint termék” teszt azonban azt is jelenti, hogy a termékek között nem lehet különbséget tenni a gyártási körülményeik alapján: a gyermekmunkával készült vagy az esőerdők irtásával szerzett fából előállított árukat ezen jellemzőik miatt nem lehet a forgalmazásból kizárni. (Az egyetlen kivétel, amit a GATT XX(e) cikkelye rögzít, az a rabmunkával készült termék.) Feltehető tehát a kérdés: vajon nem túlságosan szűkös-e a diszkriminációt tiltó szabály megfogalmazása, ha „aduként” képes funkcionálni minden egyéb megfontolással és értékítélettel szemben? Vagy vegyünk egy másik szempontot: a formális egyenlőség a jobb helyzetben lévőknek kedvez; miért nem egészítjük hát ki a jogegyenlőség és a szabadság értékeit más értékekkel, például a szolidaritással vagy az igazságosság méltányosságként való felfogásával?

Az igazságosság mint méltányosság, avagy a különbségelv

Kezdetben a GATT elsősorban a fejlett (OECD) országok szűk körű klubja volt, a hatvanas-hetvenes évek folyamán azonban mind több fejlődő ország kezdett bekapcsolódni a többoldalú kereskedelmi tárgyalásokba. A fejlődő országok kezdettől fogva hangoztatták, hogy egyoldalú kereskedelmi kedvezményekre tartanak igényt, és a kereskedelmi rendszer szabályait ennek megfelelően kell kialakítani. Ilyen egyoldalú kedvezmények egyébként szórványosan már az ötvenes évektől léteztek, elsősorban az egykori anyaországok és volt gyarmataik között.²

A hatvanas évektől kezdve azonban a felerősödtek a fejlődő országok azon követelései, amelyek speciális kereskedelmi kedvezményekre és a megkülönböztetett eljárásra vonatkoztak. Az UNCTAD, az Egyesült Nemzetek Kereskedelem és Fejlődés Konferenciájának 1964-es megalapítása, valamint az ENSZ Közgyűlésében a fejlődő országok által megalakított politikai blokk (az ún. Group of 77) e politikai akarat egyértelmű kifejeződései voltak. Az UNCTAD 1964-es, genfi konferenciáján a fejlődő országok egyebek között a nyersanyagpiacok stabilizálását szolgáló mechanizmus felállítását, a viszonyosság nélküli kedvezmények elvének elfogadását, valamint annak kimondását szorgalmazták, hogy a kevésbé fejlett országok egymást preferenciális elbánásban részesíthessék (ami ellentétes a GATT legnagyobb kedvezmény elvével).

A GATT 1965-ben elfogadott új fejezeteiben azután deklarálták a fejlődő országoknak nyújtható viszonyosság nélküli kedvezmények és preferenciális elbánás lehetőségét; ez azonban csak lehetőség volt, kö-

² A fejlődő országok és a GATT kapcsolatáról Hoekman–Kostecki (1995: 235–245) nyújt jó történeti összefoglalót. A továbbiakban erőteljesen támaszkodom e műre, valamint Szentés (1995: 598–610) áttekintésére.

telező jelleggel nem bírt. Mindazonáltal a viszonzásmentesség elvének kimondása megteremtette a további tárgyalások alapját, és végül 1968-ban az Egyesült Államok is elfogadta az általános kedvezmények rendszerének, a GSP-nek (Generalized System of Preferences) a felállítását. A GSP keretében a fejlettebb országok nyújthattak vámkedvezményeket a fejlődőknek.³

Az Európai Közösség ugyancsak előállt a fejlődő országok elvárásainak megfelelő intézményekkel. A STABEX-mechanizmus azért érdemel figyelmet, mert a fejlődő országok azon igényét teljesítette, amely az exportbevételek stabilizálására vonatkozott. A STABEX a Loméi Egyezmény (1975) keretében született meg, és célja az volt, hogy kamatmentes kölcsönt nyújtson azon országok számára, amelyeknek a nyersanyagexportból származó bevétele jelentősen az előző évek átlaga alá esett.⁴

A viszonzás nélküli kedvezményekre vonatkozó fejlődő országbeli igények igazolása elsősorban Raul Prebisch (az UNCTAD első titkára) műveiben olvasható. Prebisch (1952) szerint a fejlődő országokat a cserearány romlása fenyegeti, ezért nem élvezhetik a komparatív előnyökből származó hasznokat. S mivel exportbevételeik nagyrészt nyersanyagokból származnak, ezen országok védelemre szorulnak annak érdekében, hogy elindulhassanak az iparosodás útján, és kitörhessenek az alulfejlettség ördögi köreiből.

Félretéve azonban azokat a gazdasági dogmákat, amelyeket azóta meghaladottnak tekintenek (mint például az importhelyettesítés tézisé), azt mondhatjuk, hogy a preferenciális elbánásra és a fejlődő országok exportbevételeinek stabilizálására vonatkozó érvek a hatvanas-hetvenes évek fejlődésszűzítésének kifejeződései voltak. Ez a fejlődésszűzítés – amit a legjobban talán az ENSZ Közgyűlése által 1974-ben elfogadott Új Nemzetközi Gazdasági Rend dokumentuma illusztrál – kinyilatkoztatta a szegény országok jogát a fejlődéshez és a gazdag országok köteletségét a kevésbé fejlettek megsegítésére. A mi szempontunkból talán még lényegesebb, hogy az Új Nemzetközi Gazdasági Rend koncepciója és a kor fejlődésszűzítése a *globális igazságosság* megteremtését tűzte ki célul, egy olyan méltányosabb nemzetközi rendszer kialakítását, amelyben a jövedelmek egyenlőtlen

³ Érdemes megjegyezni, hogy a rendszer meglehetősen komplikáltra és sok tekintetben igen korlátozott jelentőségűre sikeredett. Például csak bizonyos termékcsoportokra terjedt ki, és olyan termékcsoportok, mint például a textil- és a borárúk, az olaj vagy a mezőgazdasági termékek, amelyek jelentős részt képviseltek a fejlődő országok exportjában, eleve ki voltak zárva belőle. Továbbá a kedvezmények csak a vámokra terjedtek ki, az egyéb korlátozások (mennyiségi kvóták, a feldolgozottsági fokra vonatkozó előírások stb.) érvényben maradtak.

⁴ A STABEX-hez hasonló elven működött a Nemzetközi Valutaalap (IMF) által 1963-ban felállított Kompenzációs Pénzügyi Alap is. A különböző kompenzációs alapokról, valamint a rövid távú áringadozásokat mérsékelni hivatott nyersanyagkezelésekről lásd Singer–Ansari (1992: 117–135). Tegyük mindehhez hozzá, hogy miként Barber és Dickson (1995) megjegyezték, a STABEX életre hívásával az Európai Közösségnek nem az volt a közvetlen szándéka, hogy egy igazságosabb nemzetközi rendet hozzon létre; ugyanakkor a gyakorlatban a mechanizmus mégis hozzájárult bizonyos mértékű nemzetközi jövedelem-újraelosztáshoz.

elosztása legalább valamelyest ellentételeződik.⁵ Ahogyan ezt az új rend dokumentuma is nyilvánvalóvá teszi, a cél megvalósítása lehetetlen a gazdag országok együttműködése és – többek között – a fejlesztési segélyekben, technológiatranszferben, adósságelengedésben stb. megnyilvánuló segítsége nélkül.⁶ A kereskedelmi rendszer szintjén megjelenő preferenciális elbánás pedig nem egyéb, mint ezen globális méltányossági igények egyik megvalósítása.

Kétségtelen, hogy ennek a fejlődésszövegnek a kialakulásához és politikai jelentőségének megnövekedéséhez nagyban hozzájárultak a kétpólusú világ sajátosságai. Most azonban nincs mód arra, hogy a globális igazságosság koncepciója és az Észak–Dél-dialógus dinamikája mögötti politikai hátteret részletesebben elemezzük; így a továbbiakban a koncepció normatív értelmezésére térek rá, amit álláspontom szerint jól megvilágít John Rawls „méltányosságként értett igazságosság” elmélete.

Rawls (1997/1971) politikai filozófiája az igazságos társadalom alapelveivel foglalkozik. Felfogása szerint az igazságosságnak a társadalom alapstruktúráit kell meghatározni; más szóval azon fontos intézményeket, amelyek az alapvető jogokat és kötelességeket kijelölik, valamint a társadalmi együttműködésből származó hasznok elosztását végzik. Elmélete szerint az igazságosság általa felállított elveit az legitimálja, hogy a hipotetikus eredeti helyzetben, a tudatlanság fátyla mögött (azaz a társadalomban elfoglalt helyükről és saját képességeikről mit sem tudván) az emberek egy elképzelt társadalmi szerződés keretében elfogadnák azokat, mint együttműködésük alapját. Rawls jól ismert elvei közül az első a klasszikus liberális felfogásnak megfelelően azt mondja ki, hogy mindenkit egyenlően megillet a szabadságjogok lehető legszélesebb köre. A második pedig, amelynek (a) pontja a sokat emlegetett különbségelv a következőképpen hangzik: „A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell alakítanunk, hogy a) a legkevésbé előnyös helyzetűek számára a lehető legkevesebbet legyenek az igazságos megtagadás elvével összhangban, és ugyanakkor b) a tisztségek és pozíciók, amelyekhez kapcsolódnak álljanak nyitva mindenki előtt a méltányos esélyegyenlőség feltételei mellett (Rawls, 1997: 361).” Az, amit Rawls az egyes társadalmakra vonatkoztat, tehát nem általánosítja a nemzetközi közösségre. Sőt, művének azon részében (i. m.: 446), ahol röviden kitér a nemzetközi igazságosság elveire, és a hipotetikus szerződést megismétli úgy, hogy ezúttal az egyes államok képviselői a szerződő felek, arra jut,

⁵ Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend koncepcióját szokás mint a globális igazságosság kifejezését értelmezni. Lásd Bhagwati (1977: 5).

⁶ A korszak fejlődésszövegének egy másik kifejeződése az Emberiség Közös Örökségének koncepciója, amelyet az ENSZ Közgyűlés 1970-ben fogadott el. A koncepció szerint a tengerfenék az emberiség közös öröksége, és kincseit (az ott található ércek) az emberiség egészének érdekében kell kiaknázni, különös tekintettel a fejlődő országok érdekeire. A közkeletű felfogás szerint a koncepció a méltányosabb nemzetközi rend létrejöttére irányuló morális elkötelezettséget fejez ki (Lásd Anand, 1997). Szimptomatikusnak tekinthető, hogy a nyolcvanas–kilencvenes évek tengerjogi konferenciáin a fogalmat lassan megfosztották eredeti jelentésétől; az Emberiség Közös Örökségének koncepciója elhalványult, akárcsak az a diskurzus, amelynek kifejeződése volt.

hogy a nemzetek közötti igazságosság elvei (mint a be nem avatkozás, az önrendelkezés elve stb.) legfeljebb a társadalmi igazságosság első elvével rokoníthatók, a másodikkal nem. Azaz a híres különbségelvnek nincs nemzetközi megfelelője; globális szinten nem beszélhetünk disztributív igazságosságról.

Boxill (1987) azonban amellett érvel, hogy a rawlsi esélyegyenlőség-elve (azaz a második elv (b) része) alkalmazható nemzetközi kontextusban; míg Beitz (1979) arra hívja fel a figyelmet, hogy ha Rawlst követve elképzeljük, hogy a jövőbeli államok képviselői összegyűlnek a tudatlanság fátyla mögött meghatározni a jövőbeni együttműködés alapjait, akkor ésszerű azt feltételezni, hogy a szerződő felek olyan elvekben is megállapodnának, amelyek a történelmi eseményekből avagy a természeti erőforrásokban való ellátottságokból fakadó, nemzetek közötti egyenlőtlenségeket csökkentenék. Vagyis a disztributív igazságosság valamiféle megfogalmazása (amit a különbségelv is sugall) nem elképzelhetetlen a nemzetközi társadalom számára sem.

Magam is amellett érvelnék, hogy Rawls „méltányosságként értett igazságosság” felfogása és a különbségelv hasznos konceptuális eszközöknek bizonyulnak a hetvenes évek fejlődésszkepszis és – konkrétan – a kereskedelmi kedvezményekre vonatkozó igények normatív tartalmának értelmezése során. A különbségelv a leghátrányosabb helyzetben lévők – vagy nemzetközi kontextusban a legszegényebb országok – szempontjából hasonlítja össze és értékeli a különböző intézményi elrendezéseket. Eszerint a nemzetközi intézményeket és szabályokat úgy kell kialakítani, hogy azok a leghátrányosabb helyzetű országok számára a lehető legnagyobb hasznokat biztosítsák; vagy legalábbis nagyobb hasznokat, mint a gazdag országok számára. Márpedig éppen ez az az elv, ami az új, igazságosabb nemzetközi gazdasági rend és azon belül a kereskedelmi kedvezmények igazolására szolgál. Vagyis a különbségelv értelmében a nemzetközi kereskedelem akkor tekinthető méltányosnak, ha a legszegényebb országok hasznát maximalizálja, de legalábbis növeli. Ha pedig azt gondoljuk – mint ahogyan többen vélik –, hogy a szabadkereskedelem elsősorban a fejlett országok érdekeit szolgálja, akkor szükségesnek látszik valamiféle kedvezményes elbánást vagy kompenzációs mechanizmusokat biztosító szabályok felállítása a fejlődő országok érdekében.

Itt azonban „az összehasonlításra és az értékelésre vonatkozó, a következményelvű etikákat általában sújtó problémákba ütközünk, ugyanis a különbségelv alkalmazása nagyon bonyolult jelenségek megítélését kívánja meg. A nemzetközi interdependencia mellett ugyanis nagyon nehéz megmondani, hogy milyen intézményi elrendezés szolgálná a *legjobban* a legszegényebb országok érdekeit” (O’Neill, 1991: 294). És valóban: ha a nyolcvanas–kilencvenes években az igazságosabb nemzetközi rendről folyó diskurzus veszített jelentőségéből, az nemcsak politikai, de elméleti változásoknak is betudható. A hetvenes évek rossz gazdaságpolitikai tapasztalataiból táplálkozó neoliberalis gazdasági diskurzus szerint a szabad piac a jólét növelésének leghatékonyabb eszköze; a fejlődést leginkább a liberali-

zálás és a dereguláció szolgálja; az állami beavatkozásnak pedig csökkennie kell úgy nemzeti, mint nemzetközi szinten. Korunk közgazdasági ideológiája tehát a szabadkereskedelmet részesíti előnyben, és a kereskedelmi kedvezmények rendszere veszített jelentőségéből – azonban nem tűnt el, és a még meglévő, bár gyakran bírált elemei továbbra is tanúskodnak egy alternatív kereskedelmi ideálról.

Mindenki kapja meg azt, ami neki jár

A preferenciális elbánás elve és a kompenzációs mechanizmusok sokféle kritikát kaptak. A (neo)liberális közgazdák szerint olyan állami beavatkozást testesítenek meg, amely eltorzítja a piaci viszonyokat, és rendetlenséget hoznak létre a nemzetközi gazdasági rendszerben. Nemcsak aláássák a fair versenyt szolgáló kereskedelmi rezsim működését, de ráadásul nem is hatékonyak, hiszen a jólét növekedését a piac képes leginkább biztosítani. Kétségtelen, hogy az exportbevétel stabilizáló vagy az egyéb kompenzációs mechanizmusok nemkívánatos hatásokkal is járhatnak a fejlődő országok gazdaságára nézve. Ezek a mechanizmusok ugyanis a létező nemzetközi munkamegosztás fennmaradását ösztönzik a fejlett és a fejlődő országok között, és mintegy befagyasztják ez utóbbiak gazdasági struktúráját, hiszen biztos piacot, illetve bevételt garantálnak az aktuális, főleg nyersanyagokból álló exporttermékek vonatkozásában. Grilli (1993) arra hívja fel a figyelmet, hogy az Európai Közösséget a kiszámítható nyersanyagellátás biztosításának startégiái megfontolása vezette a STABEX életre hívása során. Vagyis – bár a kompenzációs mechanizmusok találkoztak a fejlődő országok igényeivel és rövid távú érdekeivel, és úgy tűnt, hogy előmozdítják az igazságosabb nemzetközi gazdasági rendet – kétséges, hogy hosszabb távon nem szolgálták-e jobban a fejlett, mintsem a fejlődő országok érdekeit.

Témánk szempontjából azonban más problémák legalább ilyen súlyosnak tűnnek. Bizonyos, hogy a STABEX és egyéb mechanizmusok által biztosított források nagy részét a kedvezményezett kormányok – vagy ami még rosszabb –, a korrupt hivatalnokok, autoriter politikusok használták saját, jó vagy rossz céljaikra (Singer–Ansari, 1992: 135). Az ilyesmi minden olyan esetben előfordulhat, amikor a források nem „kötöttek” (azaz szabadon felhasználhatók), és feltétel, kondicionalitás nélkül megkaphatóak. Ha azonban a kormányok a saját céljaikra használják e forrásokat, akkor ezek nem juthatnak el oda, ahol a legnagyobb szükség lenne rájuk: a gazdálkodókhoz, a vállalkozókhoz, a földművesekhez. Más szóval: a kompenzációs mechanizmusok *nemzeti* szinten ismerik el és támogatják a fejlődéshez való jogot, azonban semmit sem tesznek az egyénekért vagy a kisebb közösségekért. Ez a probléma még aktuálisabb ma, amikor nem elsősorban az államok, hanem a multinacionális vállalatok a nemzetközi piacok főszereplői (akik pedig az egyénekkkel és a közösségekkel áll-

nak kapcsolatban, és tevékenységükkel az ő jólétükre vannak ilyen vagy olyan hatással).⁷

Egyszóval a preferenciális kereskedelempolitikai elbánás vagy a kompenzációs mechanizmusok a méltányosság kérdését legjobb esetben is csak „nemzet-közi” szinten érintik. Kérdés azonban, hogy az államok tekinthetők-e egy egységes politikai közösség képviselőjének olyan fejlődő országok esetében, amelyeket óriási jövedelmi egyenlőtlenségek, társadalmi szegregáció, alacsony politikai részvétel, valamint heterogén kulturális és etnikai összetétel jellemez. Az államoknak adott fejlesztési segélyek így szépen együtt élhetnek a politikai elnyomásra, szociális kiszolgáltatottságra és ökológiai gyarmatosításra alapuló gazdálkodási tevékenységekkel. Egyszerűbben feltéve a kérdést: mi van akkor, ha a kedvezményes kereskedelmi elbánásban részesített terméket az emberek durva kizsákmányolásával (például gyermekmunkával), a természeti erőforrások kimerítésével és a környezet visszafordíthatatlan károsodásával állították elő? Az emberek és a természeti környezet kizsákmányolása ráadásul gyakran bizonyos régiókra koncentrálódik, és a politikai, kulturális vagy etnikai kisebbségek elnyomásának eszközévé válik.

Kétségtelen, hogy – a preferenciális elbánás lététől vagy nemlététől függetlenül – a fejlődő országokból származó kereskedelmi áruk jó részét embertelen és a természeti környezetet súlyosan károsító körülmények között állítják elő.⁸ Márpedig a gyermekmunkával, a helyi lakosoknak súlyos egészségkárosodást okozó szennyezéssel, vagy a (globális ökológiai szempontból is óriási jelentőségű) esőerdők faiból készített termékek kereskedelme nehezen nevezhető „méltányosnak”. Az úgynevezett alternatív kereskedelem vagy fair trade-mozgalom ezekre a problémákra igyekszik választ találni. „Az alternatív kereskedelmet a hagyományos árucserétől eltérő értékek és célok mozgatják: az embereket, azok jólétét, valamint a természeti környezet megőrzését teszi az első helyre a profit növelésével szemben.”⁹

Az alternatív kereskedelem alapeszméi már a 19. század végi angol és olasz szövetkezeti mozgalomban megjelentek: ezek a mozgalmak a termelőtől a kiskereskedőig integrált szövetkezeti gazdaság létrehozását tűzték ki célul. Amit azonban manapság alternatív kereskedelemnek neveznek, azt a második világháború után indították el az olyan karitatív szervezetek, mint az Oxfam, a Hivos vagy a Caritas, azzal a céllal, hogy termékeik piacra juttatásával és jövedelmeik nö-

7 A becslések szerint a világkereskedelem mintegy 70–80 százaléka a multinacionális vállalatokon keresztül vagy azokon belül bonyolódik.

8 A munkaügyi, valamint a környezetvédelmi költségeken való spórolást, és a termék árának ekként való leszorítását szokás szociális, illetve ökodömpingnek nevezni. Az Egyesült Államok Kongresszusában törvényjavaslatot is nyújtottak be a tárgyban, hogy ezek is ugyanolyan dömpingnek tekintendők, mint az áruk egyéb okokból való leszorítása, követheték az importőr országok dömpingellenes intézkedéseket léptethessenek életbe ellenük (Subramanian, 1992: 137).

9 Lásd az International Federation for Alternative Trade Internetes oldalát: www.ifat.org/fairtrade-res2.html (letöltve 2000. június 22-én). Az alternatív kereskedelmi mozgalomról lásd még Barratt Brown (1993).

velésével segítsék és fejlesszék a fejlődő világ leghátrányosabb helyzetű közösségeit.

Az Alternatív Kereskedelem Nemzetközi Szövetsége az 1999 májusi közgyűlésén a fair trade következő meghatározását fogadta el:¹⁰

A Fair Trade a nemzetközi árucserre szokásos felfogásától eltérő megközelítés. Kereskedelmi partnerséget jelent, amely a piacokról kizárt, hátrányos helyzetű termelők számára hivatott a fenntartható fejlődést előmozdítani. Ezt a célt jobb kereskedelmi feltételek biztosításával, a tudatosság növelésével és kampányok szervezésével valósítja meg.

A Fair Trade céljai a következők:

1. Növelni a termelők jövedelmét és jólétét azáltal, hogy javítja a piacra jutás esélyeit, megerősíti a termelők szervezeteit, jobb árat fizet az árukért és hosszú távú kereskedelmi kapcsolatra törekszik a termelőkkel.

2. A hátrányos helyzetű termelők, különösen a nők és a bennszülöttek fejlődési esélyeit növelni, valamint védelmet nyújtani a gyermekeknek a kizsákmányolás ellen.

3. Növelni a fogyasztók tudatosságát a nemzetközi kereskedelem kistermelőket sújtó káros következményeiről annak érdekében, hogy vásárlóerejüket jó célok érdekében használhassák.

4. Megteremteni a kereskedelmi partnerség jó példáját a párbeszéd, az átláthatóság és a respektus értékeinek előtérbe állításával.

5. Kampányolni a hagyományos nemzetközi kereskedelem szabályainak és gyakorlatának megváltoztatása érdekében.

6. Védelmesni az emberi jogokat a társadalmi igazságosság, a környezetbarát tevékenységek, valamint a gazdasági biztonság előmozdításával.

A *fair trade* fogalma helyett néha az *etikus kereskedelem* (ethical trade) kifejezés is használatos, jóllehet érvelhetünk amellett, hogy két, egymást kiegészítő, de mégiscsak különböző megközelítésről van szó, amelyek azonban az alapértékekben (az emberek és közösségek jólétének és a környezet védelmének előmozdításában) egyetértenek.¹¹ A legfontosabb különbség talán az, hogy az alternatív kereskedelem (fair trade) a közösségekre koncentrál, és elsősorban ott „helyben” igyekszik egy új fejlődési és kereskedelmi modellt létrehozni, míg az etikus kereskedelem mozgalma a nemzetközileg elismert és betartott, alapvető munkaügyi és környezetvédelmi normákért lobbizik. Más szóval az etikus kereskedelem nem kérdőjelezi meg a hagyományos árucserre intézményeit és struktúráját, „csupán” azt próbálja elérni a szabályok megváltoztatása révén, hogy a kereskedelemben bekerülő termékek előállításánál során ne lehessen az embereket és a környezetet kizsákmányoló tevékenységeket folytatni. Az etikus kereskedelmi mozgalom ezt a célját egyebek közt önkéntes vállalati és iparági magatartási kódexek előmozdításával igyekszik elérni, de ide számíthatjuk azokat a politikai törekvéseket is, amelyek a nemzetközi kereskedelmi rezsimek szabályainak módosítására törekednek, úgy, hogy azok figyelembe

¹⁰ Lásd www.ifat.org/fairtrade-defin.html (letöltve 2000. június 22-én).

¹¹ Erről lásd: www.ifat.org/fairtrade-res1.html (letöltve 2000. június 22-én).

vegyék az embert és a környezetet.¹² E politikai törekvéseket azzal szokás vádolni, hogy a gazdag országok szakszervezeti érdekeit közvetítik, és az emberjogi retorikát csak a protekcionista intézkedések igazolásául használják. Az ellenérv szerint azonban nincs abban semmi rossz, ha összekötjük a gazdag országok alkalmazottainak jólétét a szegény országok munkásainak jólétével és jogaival. Éppen arról van szó, hogy a nemzetközi kereskedelem nagy részben olyan tevékenységekre alapul, amelyek kizsákmányolják az embereket és a természeti környezetet a fejlődő világban, ugyanakkor a termelés szociális és környezetvédelmi költségeinek externalizálásával méltánytalan árversenyt indítanak el a fejlett országokban. Miért kellene ezt a fajta kereskedelmet fenntartani?

Anélkül tehát, hogy el akarnánk mosni az elméleti, ideológiai és gyakorlati különbségeket a fair trade, az alternatív vagy az etikus kereskedelem különböző válfajai között, megállapíthatjuk, hogy mindezek a mozgalmak általános szinten osztoznak abban a meggyőződésben, hogy a kereskedelem akkor nevezhető méltányosnak, ha olyan tevékenységekre épül, amelyek nem zsákmányolják ki az embereket és a természeti környezetet. E mozgalmak különbözhetnek abban, hogy mit tekintenek kizsákmányolásnak (már ha egyáltalán használják ezt a kifejezést), vagy hogy miként igyekeznek elérni céljukat; számomra azonban úgy tűnik, hogy a közös pont a mai kereskedelmi rendszer és a mögötte álló gazdasági működési módok kizsákmányoló természetének kritikája.

Normatív-analitikus szempontból mármost – Koslowski (1996: 72) gondolatmenetét követve – azt mondhatjuk, hogy a fair trade e megközelítésben az ősrégi etikai elv, a „mindenki kapja meg azt, ami neki jár” (suum cuique tribuere) szellemét tükrözi. „A természetjogi tradíció szerint, a római Corpus Iuristól Aquinói Szent Tamásig a méltányosság az akarat által erősített és a körültekintéstől vezérelt állandó törekvés arra, hogy mindenki kapja meg azt, ami neki jár, különösen a jogait” (uo.). Koslowski szerint a méltányosság az érdekek kiegyenlítését kívánja; esetünkben tehát azt követeli meg, hogy a kereskedelemről származó hasznok ne csupán az egyik oldalon halmozódjanak fel. A gazdasági etika nyelvezetét használva azt mondhatjuk, hogy a fair trade azt jelenti: vegyük tekintetbe a különböző érintett (stakeholder) csoportok érdekeit és értékeit.¹³ A fogyasztóknak mint érintetteknek morális joguk, hogy jó minőségű termékhez jussanak hozzá, méltányos áron; a versenytársaknak morális joguk, hogy a fair piaci verseny szabályait mindenki betartsa. Ugyanakkor az alkalmazottaknak is joguk van ahhoz, hogy megfelelő elbánásban legyen részük; a helyi közösségeknek és a jövő generációknak pedig ahhoz, hogy kör-

¹² Az Európai Unió azon politikai törekvéséről, hogy globálisan elfogadtassa a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) néhány egyezményét a munkához kapcsolódó jogokról és szociális standardokról, lásd Giscard d'Estaing (1996). Az előírások harmonizálását szokás a fair trade alapvető céljának tekinteni, jóllehet, mint láttuk, ez csak egy része a történetnek; mindazonáltal ezt a megközelítést találjuk Bhagwati és Hudec (1996) kétkötetes művében is.

¹³ A stakeholder-elméletéről lásd Boda–Radácsi (1997: 2. fejt.).

nyezetük integritása ne sérüljön. És miközben a nemzetközi kereskedelmi egyezmények részletesen foglalkoznak a fair verseny feltételeivel és szabályaival, továbbá a nemzeti fogyasztóvédelmi politikáknak is meglehetősen tág tere van, az emberek (mint alkalmazottak és mint „helyi lakosok”), valamint a természeti környezet morális jogai nem (vagy csak néhány általános lózung erejéig) bukkannak fel a kereskedelmi dokumentumokban.¹⁴ A fair trade képviselői szerint ez a hiányosság pótolandó: a kereskedelem akkor lesz csak méltányos, ha olyan tevékenységeken alapul, amelyek – Koslowski kifejezésével – képesek „kiegyenlíteni” a különböző érdekeket.

Bhagwati (1996) feltételezésével ellentétben a fair trade értelmében vett kiegyenlítés nem kívánja meg szükségszerűen minden munkaügyi és környezetvédelmi előírás, standard nemzetközi harmonizálását. Az univerzális és a lokális normák közötti egyensúly a nemzetközi (gazdasági) etika egyik fő problémája; és bár most nem mehetünk bele e problémakör részletes tárgyalásába, érdemes leszögezni, hogy gyakorlatilag nincs olyan etikai elmélet – és így a fair trade sem az –, amely a normák teljes körű harmonizálásának tézisére építene. Minden bizonnyal a fair trade is megköveteli bizonyos normák nemzetközi alkalmazását (említhetjük az alapvető emberi jogokat, a gyermekmunka tilalma, a megélhetést biztosító bérek, vagy az ökoszisztémák érzékenysége tiszteletben tartásának normáit), értelmezésem szerint azonban teret ad a helyi különbségek figyelembevételének is. Bizonyos szociális normák, kulturális szokások vagy az ökoszisztémák érzékenysége mindenhol más és más lehet; következetesen ezekre a különbségekre az alkalmazás során tekintettel kell lenni. Az érdekek kiegyenlítése, avagy az érintettek figyelembevétele tehát „az akarat erősítette és a körültekintés vezérelte állandó törekvés arra, hogy mindenki kapja meg azt, ami neki jár” (Koslowski, 1996: 72).

A nemzedékek közötti igazságosság

A fenntartható fejlődésről már volt szó, meghatározására azonban még nem tettünk kísérletet. A fogalmat az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága, avagy ismertebb nevén a Brundtland Bizottság 1987-ben nyilvánosságra hozott, Közös jövőnk című jelentése tette népszerűvé. A fogalom rövid meghatározása úgy hangzik, hogy a fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely lehetővé teszi a jelen szükségleteinek kielégítését anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációk lehetőségeit arra, hogy saját szükségleteiket azonos szinten elégíthessék ki. Bár a fenntartható fejlődés a Bizottság jelentése szerint a generációk közötti és a generáción belüli igazságosság érvényre jutását egyaránt feltételezi, a továbbiakban csak az előzőre fogunk összpontosítani, hiszen az utóbbit az előző fejezetekben tárgyaltuk.

¹⁴ A természeti környezet és a szabadkereskedelmi rezsím összefüggéseiről lásd Boda-Pataki (1998).

A kérdés tehát az, hogy a generációk, tehát a ma élő és a jövő nemzedékek közötti igazságosság felvet-e valamilyen speciális kritériumot a méltányos kereskedelemmel kapcsolatban. Az előző fejezetben láttuk, hogy az alternatív kereskedelmi mozgalom a fenntartható fejlődést is zászlajára tűzte. Kérdés tehát, hogy érdemes-e külön foglalkozni a nemzedékek közötti igazságossággal, és nem elegendő-e azt mondani, hogy az alternatív kereskedelem egyaránt megoldás lehet a mai nemzedéken belüli és a generációk közötti igazságosság problémájára?

Elképzelhető, hogy amennyiben a nemzetközi kereskedelem teljes egészében a fair trade fentebb meghatározott céljait követné (amire, sajnos, kevés az esély), annyiban a fenntartható fejlődés és a nemzedékek közötti igazságosság problémája automatikusan megoldódna. Analitikus szempontból azonban mégis érdemes külön tárgyalni a nemzedékek közötti igazságosság problémáját, elméletileg ugyanis elképzelhető egy olyan kereskedelmi rendszer, amely a diszkrimináció tilalmának alapelveire épül, ugyanakkor lehetővé teszi a fejlődő országok bizonyos viszonyosság nélküli kedvezményekben részesítését, miközben a széles körben elfogadott munkaügyi és környezetvédelmi szabályoknak köszönhetően mentes a legdurvább kizsákmányoló gyakorlatoktól – és mégsem lesz fenntartható abban az értelemben, hogy nem felel meg a generációk közötti igazságosság kritériumának. Ami ugyanis környezetvédelmi szempontból lokális szinten megfelelő, az globális szinten nem feltétlenül az. Az ökológiai közgazdaságtan képviselői (Gowdy, 1995; Daly, 1993) amellett érvelnek, hogy a nemzetközi kereskedelmet nem csupán szigorúbban kell szabályozni (munkaügyi és környezetvédelmi szempontból), de mennyiségében *csökkenteni* is szükséges ahhoz, hogy megfeleljen a fenntarthatóság kritériumának. Ha az alternatív kereskedelem az árucseré mennyiségi csökkenéséhez vezet, csak akkor mondhatjuk, hogy valóban előmozdítja a fenntarthatóságot; de fontos leszögezni, hogy ekkor már nem csupán a jelen, de a jövő nemzedékek érdekeiről is szó van.

A nemzetközi kereskedelmet azért kell visszaszorítani, mert bizonyos sajátosságai önmagukban aláássák a fenntarthatóságot. Hat megfontolás érdemel figyelmet ezzel kapcsolatban:

1. A szabadkereskedelemmel szemben felhozható legalapvetőbb – nem is annyira „ökológiai”, mint „környezetgazdálkodási” – kritika Daly (1993) megfogalmazásában „nagyreszt” allokációs jellegű: a deregulált kereskedelem a versenyképesség folyamatos és kétségbeesett javítására ösztönzi a nemzetgazdaságokat, és ez nemcsak a biztonsági, egészségügyi, de a környezetvédelmi előírások lazításához is vezet; a kiélezett nemzetközi versenyben nehezzé vagy lehetetlenné válik a külső költségek megfizettetése. Bár elméletileg a hatékony környezetpolitika ezt a problémát megoldaná, a valóság látványosan elmentmond a teóriának: számos ország (mostanában például Brazília) ahelyett, hogy szigorítaná, folyamatosan lazítja környezetvédelmi előírásait.

2. Több olyan eset ismeretes, amikor a környezeti javakkal való gazdálkodás azáltal vált fenntarthatatlanná, hogy az adott jóságok a

nemzetközi piacokon jól eladható exportcikknek bizonyultak. Az eladdig korlátozott belső keresletet a világgazdaság úgyszólván kielégíthetetlen kereslete váltotta fel, és megindult a környezeti javak kizsákmányolása. Lényegében ez történt a trópusi esőerdőkkel; a délkelet-ázsiai és dél-amerikai mangróveerdők egy része pedig az exportorientált part menti ráktenyésztés helyigényének válik áldozatává. A környezeti problémát tehát az ilyen esetekben igenis a kereskedelem, illetve az általa okozott termelésnövekedés okozza. Ezt nevezhetjük a kereskedelem *növekedési hatásának* (Pearce, 1994). Az efféle problémák egy részét a hatékony környezetpolitika elvben megoldaná, más részét azonban biztosan nem, és ide tartozik például a veszélyeztetett fajok megóvása: a tigrisbundát nem lehet megfelelően beárázni (a végtelen kereslet miatt), így a tigris megóvásának egyetlen módja vadászatának és kereskedelmének megtiltása.

3. A komparatív előnyök mentén kialakuló gazdasági specializáció a természeti erőforrások használatában is specializációhoz vezet, ami a faj- és fajtagazdagságot veszélyezteti (Noorgard, 1988). A *specializáció okozta homogenizáció* kiemelt problémát jelent a mezőgazdaságban, ugyanis a haszonnövények között is csökken a biodiverzitás. Egyes becslések szerint az utóbbi két évtizedben több ezer növényfajta tűnt el a tudományosan nemesített változatok térnyerése miatt (Gowdy, 1995). Márpedig a biodiverzitás csökkenése korunk egyik legégetőbb ökológiai problémája.

4. Elosztási kérdések. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a nemzetközi kereskedelem egyaránt növeli a lokális (a közösségen belüli) és a globális (a közösségek közötti) jövedelmi egyenlőtlenségeket (Gowdy, 1995; Daly, 1994). A jövedelmi egyenlőtlenségek pedig a környezeti javakhoz való egyenlőtlen hozzáférésben is megjelennek, új típusú szegénységet (és a környezeti javak túlhasználatát) eredményezve (Lipietz, 1995). Jó okunk van azt gondolni, hogy a gazdasági globalizáció jelenlegi formája még jó ideig növelni fogja a lokális és globális egyenlőtlenségeket, ez pedig nemcsak szociális, de ökológiai szempontból is alááshatja a fenntartható fejlődést, ugyanis egy erősen szegregálódott társadalomban mindenfajta közpolitika, így a környezetvédelmi intézkedések megvalósítása is nehezzé válik.

5. Daly szerint még ha a piac meg is oldaná (ami felettébb kétséges) az allokációval és disztribúcióval kapcsolatos problémákat, a nemzetközi kereskedelem és az általa gerjesztett gazdasági növekedés ellen akkor is elegendő érvet szolgáltat a *gazdasági rendszernek a természeti rendszerhez viszonyított relatív túlméretezettsége* (Daly–Goodland, 1994). Az ökológiai közgazdászok szerint a gazdaság mai rendszere túl nagy terhet ró a természeti környezetre, és pedig két módon. Egyfelől úgy, hogy a mai gazdaság a természet regenerálódó képességét meghaladó ütemben sajátítja ki a természeti erőforrásokat (túlhalászás, fenntarthatatlan erdőgazdálkodás, intenzív mezőgazdaság stb.), másfelől a környezet teherbíró képességét meghaladó ütemben bocsátja ki a szennyezést. A gazdaság nyitott rendszerként működik, és nem vesz tudomást arról, hogy a környezetét alkotó természeti rendszer gyakorlatilag zárt. A fenntarthatóság megköveteli, hogy radikálisan csök-

kenjen a *throughput*, azaz a gazdaság nyersanyag- és energiafelhasználása egyfelől, a hulladék- és szennyezőanyag-kibocsátása másfelől. Ezen elméletileg két módon lehet változtatni. Vagy a technológiai fejlődéssel (az anyagok újrafelhasználásával, reciklálásával, a megújuló energiaforrások használatával) érjük el, hogy a *throughput* az elviselhető szintre csökkenjen, vagyis a gazdasági rendszer zártabbá váljék, vagy (ehelyett vagy emellett) a termelés és fogyasztás abszolút szintjének kell lecsökkennie, de legalábbis a növekedésnek kell megállnia. Az eddigi tapasztalok szerint azonban a technikai–technológiai fejlődés okozta hatékonyságnövekedést az erőforrás-használat abszolút szintjének növekedése teljes mértékig ellensúlyozta; marad tehát a második megoldás. Ha pedig igaz, amit a neoliberais közgazdák állítanak, hogy ti. a kereskedelem a gazdasági növekedés motorja, akkor ökológiai szempontból védhetetlen.

6. Az eddigiekhez képest viszonylag csekély problémának tűnnek a kereskedelem szállítási szükségleteihez kapcsolódó környezeti károk. A problémát azonban kár volna alábecsülni, és ez mindenképp említést érdemel, hiszen a kereskedelem növekedése a szállítási szükségletek növekedését is jelenti, és miközben a szállítás időnként komoly helyi és regionális ökológiai katasztrófákat okoz (lásd a tengerek elszennyeződése), hozzájárul bizonyos globális környezeti problémákhoz is (mint például a klímaváltozást okozó gázok kibocsátása).

Végezetül a legfontosabb tényező: a globális gazdaság mai működése egymástól térben és időben elszakadó tevékenységekre épül. Márpedig a térbeli és időbeli diszkontálás pszichológiai jelensége miatt nagyon nehéz megfelelő súlyt rendelni a tőlünk és a jelentől távol eső eseményekhez. Továbbá, mivel nem tudjuk, hogy pontosan melyek is a hosszú távú fenntarthatóság ökológiai kritériumai, az elővigyázatossági elv értelmében úgy kell eljárunk, hogy tartózkodunk minden olyan cselekvéstől, amely *esetlegesen* károsítaná az ökoszisztémákat. A fenntarthatóság elérése ebből következően elméletileg sem lehetséges csupán bizonyos mennyiségi ökológiai korlátok felállításával és elérésével; azokat az *intézményi* feltételeket kell megteremtteni, amelyek biztosíthatják a fenntartható fejlődést. A diszkontálás jelenségére és az elővigyázatossági elvre tekintettel ez nem jelenthet mást, mint a *kisléptékű és lokális* tevékenységek előtérbe helyezését. A gazdaság lokalizálása nem elégséges, de úgy tűnik, szükséges feltétele a fenntartható fejlődésnek, és így a nemzedékek közötti igazságosságnak (Gowdy, 1995; Redclift, 1992; Ghai–Vivian, 1992).

Összefoglalás

A kereskedelem méltányossága az árucseréhez kapcsolódó hasznok elosztási igazságosságára vonatkozik. A fentiekben négy megközelítést vettünk sorra. Az első az igazságosság procedurális felfogását hangoztatja, amennyiben azt állítja, hogy a kereskedelem méltányos lesz, ha a felek a szabadkereskedelem szabályai szerint és a fair ver-

seny normáit betartva járnak el; az igazságosságot a piaci elosztás garantálja. A második megközelítés a szegény országok fejlődéshez való morális jogát hangsúlyozza, és valamiféle globális újraelosztást lát szükségesnek a kereskedelem szabályainak módosításával, az egyoldalú, viszonyosság nélküli kedvezmények rendszerével. Ugyanakkor jó okok szólnak amellett, hogy ez a megközelítés nem veszi figyelembe az egyének és a közösségek, valamint a természeti környezet érdekeit; a fair trade harmadikként tárgyalt felfogása pedig éppen ezekre összpontosít. Eszerint a kereskedelem akkor nevezhető méltányosnak, ha a kizsákmányoló praktikáktól mentes tevékenységekre épül.

Az itt említett három megközelítés nem feltétlenül mond ellent egymásnak – kivéve, ha valamelyiküket (és ez általában a szabadkereskedelmi dogma) aduként érvényesítjük minden egyéb megfontolással szemben. E három logika ma is egymás mellett él a kereskedelmi rendszerben, jóllehet igen egyenlőtlen módon, hiszen a szabadkereskedelmi megfontolások dominálnak. A szabadkereskedelem elvei akkor születtek, amikor a kereskedelem elsősorban a fejlett országok közötti árucserét jelentette, a kereskedelem intenzitása alacsony volt, és az államok protekcionista politikákat alkalmaztak. A globalizáció mai szintje és sajátosságai mellett azonban meglehetősen idejétmúlt dolognak látszik ragaszkodni ahhoz az elképzeléshez, hogy a szabadkereskedelmi elvnek kell vezérelnie a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat.¹⁵ A kereskedelem méltányossága csak akkor biztosítható, ha az emberek jóléte és a természeti környezet érdekei védelmet kapnak. A szabadkereskedelem szabályait így mindenképpen ki kell (és bizonyos, hogy előbb vagy utóbb ki is fogják) egészíteni szociális és környezeti szabványokkal, minősítési és címkézési mechanizmusokkal, a kereskedelemben kerülő termékek előállítás körülményeiről szóló, információs kötelezettségekkel stb. Az előírások és szabványok a legdurvább kizsákmányoló praktikák visszaszorulását eredményezhetik, míg a címkék és információk lehetővé teszik, hogy a fogyasztók etikusabban költsek el pénzüket.

Míg a kereskedelem szigorúbb szabályozása, valamint bizonyos munkaügyi és környezetvédelmi szabványok bevezetése és globális alkalmazása elvileg beleférne a jelenlegi rendszer logikájába, a fair trade negyedikként elemzett megközelítése egy teljesen eltérő paradigmát kínál. Ha tekintetbe vesszük a fenntarthatóság és a nemzedékek közötti igazságosság kritériumait, akkor nem csupán a kereskedelem szigorúbb szabályozása, hanem mennyiségi csökkentése mellett kell érvelnünk. A nemzetközi árucserre, illetve a globális gazdasági folyamatok sajátosságai aláássák a fenntartható fejlődés lehetőségét. A nemzedékek közötti igazságosság fényében tehát a méltányos kereskedelem mindenekelőtt *kevesebb* kereskedelem; és a globalizáció

15 Márpedig a diszkrimináció tilalmának és a liberalizálásnak az elvei nemcsak a kereskedelmi, de például a beruházásvédelmi egyezmények tárgyalásánál is meghatározó jelentőségűek. Azt egyébként, hogy a globális kapitalizmusnak új elvekre és szabályozókerekre van szüksége, még Soros György, a nemzetközi piacok vitathatatlanul sikeres szereplője is elismeri: „a dolgok mostani állása fenntarthatatlan” (Soros, 1998: xx).

mai, a szabadkereskedelmi elv által dominált formája alternatívájának nem egy szabályozottabb, hanem egy korlátozottabb globalizációnak kell lennie: lokalizációnak a globalizáció helyett.

Hivatkozott irodalom

- Anand, R. P. (1997): „Common Heritage of Mankind: Mutilation of an Ideal”, *The Indian Journal of International Law*, vol. 37, no. 1, January–March, 1–18. o.
- Barber, J. P. és A. K. Dickson (1995): „Justice and Order in the International Relations: The Global Environment”, in: D. E. Cooper és J. A. Palmer (szerk.), *Just Environments. Intergenerational, International, and Interspecies Issues* (London and New York: Routledge), 121–135. o.
- Barratt Brown, M. (1993): *Fair Trade. Reform and Realities in the International Trading System* (London: Zed Books).
- Beitz, Ch. (1979): *Political Theory and International Relations* (Princeton: Princeton University Press).
- Bhagwati, J. (1977): „Introduction”, in: Bhagwati, J. (szerk.), *The New International Economic Order: The North-South Debate* (Cambridge, Mass., London: The MIT Press).
- Bhagwati, J. (1996): „The Demands to Reduce Domestic Diversity among Trading Nations”, in: Bhagwati és Hudec (szerk.), vol. 1, 1–40. o.
- Bhagwati, J. és R. E. Hudec (szerk.) (1996): *Fair Trade and Harmonization. Prerequisites for Free Trade? vol. 1: Economic Analysis, vol. 2: Legal Analysis* (Cambridge, Mass., London: The MIT Press).
- Boda Zsolt – Radácsi László (1997): *Vállalati etika* (BKE, VKI, Budapest)
- Boda Zsolt – Pataki György (1998): „Szabadkereskedelem és természeti környezet”, Műhelytanulmány, BKE Vállalatgazdaságtan tanszék
- Boxill, B. (1987): „Global Equality of Opportunity and National Integrity”, *Social Philosophy and Policy*, 5, 143–168. o.
- Corden, W. M. (1974): *Trade Policy and Economic Welfare* (Clarendon Press, Oxford).
- Crocker, D. A. (1991): „Toward Development Ethics”, *World Development*, Vol. 19, No. 5, 457–483. o.
- Daly, H. E. (1977): *Steady-State Economics: The Economics of Biophysical Equilibrium and Moral Growth* (Freeman and Company).
- Daly, H. E. (1992): „U.N. Conferences on Environment and Development: Retrospect on Stockholm and Prospects for Rio”, *Ecological Economics*, 5.
- Daly, H. E. (1993): Problems with Free Trade: Neoclassical and Steady-State Perspectives”, in: D. Zaelke – P. Orbuch – R. F. Hausman (szerk.), *Trade and Environment: Law, Economics, Policy*. (Island Press, Washington, D.C.), 147–157. o.
- Daly, H. E. (1994): „Fostering Environmentally Sustainable Development: Four Parting Suggestions for the World Bank”, *Ecological Economics*, 10, 183–187. o.
- Daly, H. E. – Cobb, J. B. (1989): *For the Common Good* (Island Press, Washington, D. C.)
- Daly, H. E. – Goodland, R. (1994): „An Ecological Economic Assessment of Deregulation of International Commerce under GATT”, *Ecological Economics*, 9.
- Donaldson, T. (1989): *The Ethics of International Business* (New York, Oxford: Oxford University Press).
- Donaldson, T. (1993): „When in Rome, Do... What? International Business and Ethical Relativism”, in: P. M. Mingus (szerk.): *The Ethics of Business in a Global Economy* (Kluwer).

- Fekete, László (1997): *Adam Smith Nemzetek Gazdagsága és a felvilágosodás filozófiája* (NonMainstream Discussion Papers, BKE Mikroökonómia tanszék).
- Friedman, M. (1981): *The Invisible Hand in Economics and Politics* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies).
- Ghai, D. – Vivian, J. (1992): *Grassroot Environmental Action: People's Participation in Sustainable Development* (Routledge, London and New York).
- Giscard d'Estaing, O. (1996): „Le défi de la mondialisation de l'économie pour les entreprises européennes”, *Humanisme et entreprise*, décembre, 65–95. o.
- Goulet, D. (1995): *Development Ethics. A Guide to Theory and Practice* (London: Zed Books).
- Gowdy, J. (1995): „Trade and Environmental Sustainability: An Evolutionary Perspective”, *Review of Social Economy*, Winter, 493–509. o.
- Grilli, E. (1993): *The European Community and the Developing Countries*. (Cambridge: Cambridge University Press).
- Hayek, F. A. (1967): *Studies in Philosophy, Politics and Economics* (London).
- Hayek, F. A. (1976): *Law, Legislation and Liberty* (Chicago–London).
- Hoekman, B. és M. Kostecki (1995): *The Political Economy of the World Trading System* (Oxford: Oxford University Press).
- Holzman, F. D. (1973): „Future East-West Economic Issues”, in: C. F. Bergsten (szerk.), *The Future of the International Economic Order: An Agenda for Research* (Lexington Books) 265–292. o.
- Korten, D. C. (1996): *Tőkés társaságok világalma* (Magyar Kapu Alapítvány EKF Hálózat, Budapest).
- Koslowski, P. (1996): „Ecology and Ethics in the Economy”, in: F. N. Brady (szerk.), *Ethical Universals in International Business* (Berlin, Heidelberg, New York: Springer), 58–80. o.
- Lipietz, A. (1995): „Enclosing the Global Commons: Global Environmental Negotiations in a North-South Conflictual Approach”, in: Bashkar és Glyn (szerk.), *The North, the South, and the Environment* (Earthscan, London), 118–142. o.
- Noorgard, R. (1988): „The Rise of the Global Exchange Economy and the Loss of Biological Diversity”, in: E. O. Wilson (szerk.) (1991): *Biodiversity* (Washington, D. C.: National Academy Press).
- Nozick, R. (1974): *Anarchy, State, and Utopia* (New York: Basic Books).
- O'Byrne, S. K. (1996): „Economic Justice and Global Trade: An Analysis of the Libertarian Foundations of the Free Trade Paradigm”, *American Journal of Economics and Sociology*, 55 (1), 116. o.
- O'Neill, O.: „Transnational Justice”, in: Held, D. (szerk.), *Political Theory Today* (Polity Press), 276–304.o.
- Pearce, D. (1994): „The Geening of GATT: Some Economic Considerations”, in: J. Cameron *et al.*, (szerk.): *Trade and Environment: The Search for Balance* (Cameron May Ltd., London).
- Rawls, J. (1997/1971): *Az igazságosság elmélete* (Osiris, Budapest).
- Redclift, M. (1992): „The Meaning of Sustainable Development”, *Geoforum*, 3.
- Sen, A. (1981): „Ethical Issues in Income Distribution: National and International”, in: S. Grassman and E. Lundberg (eds.), *The World Economic Order: Past and Prospects* (London: Macmillan), 464–494. o.
- Singer, H. és J. A. Ansari (1992): *Rich and Poor Countries. Consequences of International Economic Disorder* (London and New York: Rotledge, 4th edition).
- Soros, G. (1998): *The Crisis of Global Capitalism* (UK: Little, Brown and Company).
- Subramanian, A.: „Trade Measures for Environment: A Nearly Empty Box?”, *The World Economy*, vol. 15, no. 1, Jan. 1992, 135-152. o.
- Szentes, Tamás (1986): *Economie Politique du Sous-Développement* (Paris: L'Harmattan).

TANULMÁNYOK

- Szentes, Tamás (1995): *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai* (AULA, Budapest).
- Thompson, P. B. (1992): *The Ethics of Aid and Trade* (Cambridge: Cambridge University Press).
- UNCTAD (1999): *Fair and Equitable Treatment* (New York and Geneva: United Nations).
- Vogel, D. (1997): *Trading Up. Consumer and Environmental Regulation in a Global Economy* (Harvard University Press, Cambridge, London).
- Zsolnai László (1995): „A gazdasági etika rendszere”, in: *Új utak az üzleti, közgazdasági és társadalomtudományi képzésben* (Budapest: BKE, 1995), 453–458. o.